

С. М. Пилипчук, д-р філол. наук, проф.,
Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів

ВІД "НАДІЇ" ДО ЧИНУ АНТЕЯ: ЕВОЛЮЦІЯ СВІТОГЛЯДУ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Проаналізовано еволюцію світогляду Лесі Українки крізь призму її творчості та громадянської поведінки. Наголошено на виразному поступовому поглибленні ціннісних орієнтирів письменниці, повсякчасному переважанні в аксіологічній ієрархії авторки "Лісової пісні" ідеалу свободи, адже свобода особиста, свобода національна – це те ядро, довкола якого авторка вибудовує ідейно-тематичний простір своєї багатогранної творчості. Запропоновано короткий огляд знакових, поворотних моментів письменницьких змагань Лесі Українки. Зокрема, зроблено акцент на тому, що від початкового абсолютного домінування ліричного принципу поетеса невдовзі відмовилася та успішно апробувала форму ліро-епічної та драматичної поеми, а також творила в площині чистої епіки, запропонувавши чудові зразки літературної казки, оповідання, новели, нариса, образка та ін. Зазначено, що розширення формального діапазону творчих засягів Лесі Українки сприяло суттєвому розширенню тематичного поля її творчості. Якщо в ліричних поезіях вона обмежувалася лише постановкою проблеми, то, вийшовши на "форми поважніші", вона намагалася якомога повніше розкрити її (у якнайтіснішому наближенні). Окремо розглянуто суспільно-політичні погляди Лесі Українки. Для кращого їх зрозуміння враховано не лише художню спадщину письменниці, де вони, хоч і поступають вельми виразно, все ж заслонені поетичним серпанком, а й взято до уваги розлогий епістолярний дискурс авторки, в якому вона точно окреслює магістральні напрями проукраїнської суспільно-політичної програми.

Ключові слова: лірична поезія, психологізм, художня проза, ліро-епічна поема, драматична поема, особиста свобода, ідея національної свободи.

Доводиться констатувати, що осягнення феномена Лесі Українки частіше несправедливо зводилося до читання, вичитування, перепрочитання історії її хвороби, а не до збагнення, пізнання, зрозуміння історії її творчого зростання, справжнього змушнення (тут натякаємо на Франкову характеристику, який не без підстав назвав її "чи не самотнім чоловіком на всю... соборну Україну")

[5, т. 31, с. 453]), тріумфального сходження на вершини людського духу. Зрештою, оте за своєю природою нездорове спостереження за перебігом хвороби, ота, ще при житті письменниці вироблена, патологічна цікавість до її болю і страждань, що не раз брутално вривалася у її вузький життєвий простір, і завдали чимало шкоди, провокуючи терпкі прохання "не співайте мені сеї пісні, не вражайте серденька мого" [3, т. 5, с. 453]. Однак перед усіма, хто передчасно зводив її у могилу, щоразу поставала сильнішою, щоразу могутнішими творами відповідала на страшні урази, гартуючи у власному болі і болі свого поневоленого народу (мов той Антей із її драматичної поеми "Оргія") твердую крицю слова, яке і досі горить вогнем нескореної правди. "Розійшлися чутки, – парирувала іронічно, – що ніби я от-от вмираю. Не журіться, я витривала і так хутко світ мене не позбудеться, дарма, що надо мною медицина експериментується, мов над морською свинкою, чи кроликом" [1, с. 453].

У світі красного письменства Леся Українка дебютувала добірними ліричними поезіями. У ранніх віршах юної авторки домінують естетизовані переживання, впадає у вічі високий ступінь емоційності. Властиво, отой нестримний ліричний струмінь є наскрізним у першотворах поетеси. Відливати у форми вічності найтонші відрухи чутливої душі стало для Лесі Українки органічною потребою, навіть чимось більшим за неї. Зізнавалася бо, що не може контролювати процесу творення, впадає в особливий стан творчого неспокою. "Власне найтрудніше, – ділилася спостереженнями за собою ж, – не писати віршів, бо то не робота, а так собі хвиливі імпровізації, певна форма нападів божевілля, за які людина здебільшого ручити не може; взагалі я вмисне, з виразним заміром, ніколи не віршую, – як не йдуть вірші самі на думку, то я їх ніколи не кличу хоч би й цілий рік – обійдеться" [1, с. 597].

Проте згодом, у тісному ліричному полі, творчий геній письменниці починає задихатися, прагне вирватися на ширший простір художніх шукань. "Мені, – вдаючись до саморефлексій, писала у листі до М. Павлика, – на самих ліричних віршах не втриматись – тісно робиться" [1, с. 141]. Отож паралельно із

історія героя. У поемах письменниці суттєво увиразнено ідею свободи, саме її ідеал утверджено в кожному з художніх полотен, саме їй надано статусу істинного мірила людської величі. У "Роберті Брюсі, королі шотландському" в основу конфлікту покладена боротьба за незалежність рідного краю, а отже, поєдинок за особисту свободу кожного. Роберт Брюс – єдиний шотландський лицар, який не покоровся волі англійського короля Едварда, єдиний, хто заради збереження особистих привілеїв не зрадив рідного народу, єдиний, хто відважився протистояти могутній силі окупанта і, врешті-решт, за сьомою спробою виборів волю для Батьківщини. Знаково, що поему авторка присвятила дядькові Михайлу Драгоманову, вочевидь натякаючи на його незламну інтелектуальну боротьбу за Україну, на його гостру зброю мислі, яку, на жаль, доводилося кувати у чужому краї. Не менш свободоствердною є Лесина "Давня казка". У творі письменниця, по суті, розмірковує про себе (в рукописному варіанті це добре помітно, бо "поет із талантом до віршів" так був зображений: Ще ж до того був каліка, – / Не здивуйте сьому слову! / – Тільки й мав, що праву руку / Та ще голову здорову [3, т. 6, с. 851]), про справжні цінності майстра. Поет із "Давньої казки" є втіленням істинного митця, який здатен творити тільки з власної волі, який ніколи не стане інструментом у руках самодура-тирана, який повсякчас зберігатиме почуття власної гідності і навіть під загрозою кари смерті не відступить, не відречеться щиролюдських переконань, до останнього слова боронитиме їх, своїм прикладом наснажуватиме до діяльного життя молоде покоління спраглих свободи. Властиво, не тільки в портретних характеристиках вбачаємо подібність казкового поета із самою Лесею Українкою, а й у твердості творчої постави, у сповідуванні однакових цінностей.

Прагнення до волі людей, які через життєві обставини загнані в чужину, Леся Українка поетично осмислила в поемах "Одно слово" (підназва "Оповідання тубільця з Півночі") та "Се ви питаєте за тих...". В обох творах герої прагнуть до повернення особистої свободи в батьківському краї. В "Одному слові" засланий на Північ поволі гине і від усвідомлення того, що ніколи знову не буде вільною людиною, а ще більше – від того, що не

може пояснити тубільцям, яка гризота роздирає його душу, бо ж у мові місцевих немає слова свобода. В іншій поемі двоє молодих якутів, силоміць заграних до війська, до муштри, задихаються у затхлій атмосфері казарми, а тому мріють якнайшвидше повернутися додому. І тільки їхні душі полетіли додому "на ясні зорі, на тихі води", бо ж не змирилися ці сини свободи із долею бездумних носіїв каральної зброї імперської захланності і цією ж зброєю у протестному акті самогубства максимально скоротили шлях назустріч предкам.

Ще один знаковий поворот у творчих пошуках Лесі Українки стався переламного для неї 1901 р. Тоді вона втратила найдорожчу людину, а Україна здобула майстра жанру драматичної поеми. Увесь біль втрати поетеса перелила у слово. Світ побачила її "Одержима". У творі на перехресті ліричного, епічного і драматичного авторка збудувала храм любові, в якому Міріам молиться своєму Месії. Вівтар сього храму вона освячує своєю ж кров'ю: гине під камінням юрби, прославляючи Воскреслого "не за небесне царство... ні... з любові" [3, т. 1, с. 144].

Саме в межах жанру драматичної поеми мужніє письменницький голос Лесі Українки, міцніє її рука. Твердою крицею слова вона здобуває все нові і нові звитяги. Один за одним з-під її пера з'являються унікальні за глибиною осягнення певного явища твори, де авторка, мов перероджений герой її ж Франкові офірованого апокрифа "Що дасть нам силу?", різьбить "психологічний візерунок" і представляє проблему "на весь зріст": "Вавилонський полон", "На руїнах", "В катакомбах", "Кассандра", "Руфін і Прісцилла", "Айша і Мохаммед", "У пущі", "На полі крові", "Йоганна, жінка Хусова", "Лісова пісня", "Адвокат Мартіан", "Камінний господар", "Оргія"...

Останні три роки стали для Лесі Українки неймовірним творчим вибухом. Творила вже не оті колишні "уліти" (так дотепно величала твори, над якими довго працювала), вже не зажартовувала на кшталт: "Перечитувала я вчора в сотий раз свою драму і медитувала над нею до пізньої препізньої ночі, врешті настав час, коли і поетові і музі захотілося спати і ми розійшлися, одна на Парнас, а друга на своє ліжко" [1, с. 364], а щедро сипала перлами слова (можливо, й усвідомлюючи

неминуче), даруючи Україні і світові щоразу нові шедеври. Зрештою, навіть сама була налякана тим нестримним і нестримуваним шалом до писання. Тому-то в листі від 6 червня 1912 р. до Агатангела Кримського, вірного товариша і порадирика, писала: «Ох, я й так починаю боятися за себе, щось дуже вже я розписалась останнього часу! І все так якось шалено, з безсонням, з маніакальним станом душі, до вичерпання думки, до виснаження сили фізичної. Чи так же можна витримати довго, та ще й в моїх літах, з моїм здоров'ям? Хоч люди і хвалять мене, говорять про "зеніт"..., признаюсь Вам по правді, почуття упадку в мене ще нема» [3, т. 14, с. 314]. Вона ще йшла на вершину, ще тільки наближалася до свого акме...

Не менш цікавим, ніж спостереження за творчим зростанням Лесі Українки, є аналіз еволюції її світогляду. Безперечно, і цей аспект передусім помітний у художній спадщині письменниці, але ж не тільки у творчості. У її життєвій поведінці, у її публічних виступах, у її листуванні, в актах ствердження громадянської позиції – усюди бачимо, як впевнено, попри фізичну кволість, йшла шляхом духовного поступу. Якщо спочатку авторка намагалася відсторонитися від прикрої дійсності і забути в закритому просторі своєї душі, то згодом сміливо виходила на суспільно-політичний майдан, де проголошувала слово правди. Водночас залишалася поза будь-якими сторонніми впливами. З громадськими організаціями і політичними партіями, яким симпатизувала, входила, як сама писала, «в оригінальні відносини "союзника" скоріш, ніж члена, бо "залізної дисципліни" і "дискреційної влади" главарів не зношу, і всі вже давно з тим помирились, беручи мене такою, як я єсть» [2, с. 59]. Також успішно грала роль "межипартійного референта", засновуючи свою поведінку на принципі: "правда мій закон". Уважно стежила за тими бурхливими процесами, що були виразними провісниками глобальних тектонічних змін у європейській геополітиці. Звичайно, бажала використати історичний момент на користь української справи, прихилити, врешті-решт, симпатії примхливої долі до рідного краю. Тому в поліфонії революційних заяв (ідеться про 1905 р.), коли більшість активних учасників історичного дійства "українське питання" або делікатно

замовчувала, або збувала загальниками на кшталт "якось то воно вирішиться", Леся Українка виступала з чіткими заявами, в яких висловлювала позицію національної інтелектуальної еліти. «Ми, – твердила письменниця, – не бажаємо собі такого стану, що "славянские ручьи сольются в русском море", хоч би й революційному: або федерація, або сепарація, іншої дороги ми не признаєм» [2, с. 61]. Заразом вона тонко прочувала внутрішній настрій української сили у вирі першої хвилі революційних змагань. Тому слушно спостерегла: «Психологія "недержавного" чоловіка вражлива: йому стільки вже окриків, насміхів, іронії і всякої начальственності приходилось бачити по всяких "русских" і "общерусских" і "російських" партіях і кружках, що він уже навчився обережності і не хоче осліп кидатись непрошений на шию, щоб часом хто не висміяв. Може се хора психологія, але ж всякий "унижений і оскорблений" до певної міри хорий... Надто молода генерація свідомих українців хорує на питання гідності...» [2, с. 62]. Інакше кажучи, вже на початку століття ХХ Леся Українка відчувала оту стрижневу ціннісну категорію українського духу – гідність. На собі щоденно відчувала, як імперський спрут вдирається навіть у вузько вимежований простір особистої свободи: нічні обшуки помешкання, негласний нагляд поліції, цензурні заборони, арешти родичів... Саме тому виявляла органічне несприйняття російської політики, ба більше мала бажання відсторонитися від належності до імперії. На доказ її рішучі заяви: "Я готова б хоч в абіссінське горожанство перейти, аби не бути російською підданою, бо підданства того зовсім не вважаю ні за яку національну ознаку (скоріш за національне нещастя)" [1, с. 92–93].

Хоча Леся Українка ніколи не належала до будь-якої політичної партії, та з особливою увагою стежила за суспільно-політичним рухом, що набирав обертів у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Спостерігши, що чимало молодих прогресивних людей починають прихилитися до соціалізму (тут варто згадати і про соціалістичні погляди дядька Михайла Драгоманова), вона не обмежилася поверховим пізнанням цієї "нової релігії" з джерел другої руки, а пішла *ad fontes* і взялася за ґрунтовне вивчення отієї нової біблії політичних неофітів, себто проаналізувала

голосну працю К. Маркса "Капітал". А відтак у листі до сестри Ольги ділилася враженнями від прочитаного: «Половину "Kapital'u" "проштудіувала" ("читати" його не можна), і, знаєш, чим далі читаю, тим більше розчаровуюсь: я не бачу тієї "строгой системи", про яку говорять фанатики сеї книжки, бачу багато фактів, чимало дотепних гіпотез і ще більше просто дотепів, але багато застається для мене темного, невиясненого, недоговореного і в науковій теорії, і в практичних виводах з неї. Ні, видно, се *novum evangelium* все-таки потребує більше безпосередньої віри, ніж її у мене єсть» [3, т. 12, с. 57]. Зрештою, свої роздуми про перспективи реалізації Марксових ідей з "виясненням" усіх "темних" місць і рішучим ословленням усього "недоговореного" Леся Українка розвинула не у формі нудного наукового трактату, а у "прецікавій", найбільшій за обсягом драматичній поемі (за оту вимушену – треба ж було усе сказати – надмірну багатосторінковість сама авторка жартівливо називала твір "драмище") "Руфін і Прісцілла". Цей твір, що за слухним спостереженням Володимира Панченка, є одним із перших зразків антиутопії в європейській літературі [4, с. 28], виявився вельми прогностичним. Леся Українка інтуїтивно окреслила всі сумні перспективи побудови нового світу на руїнах старого. Властиво, після осмислення тих глибинних сенсів, які авторка заклала у "Руфіні і Прісціллі", та аналізу тих історичних потрясінь, що їх зазнав світ у ХХ ст., хочеться сказати: "ХХ століття начиталося Лесі".

Уже в першому вірші "Надія" дев'ятирічна Леся зуміла виокремити ключову категорію, яка утвердилася як магістральна у життєтворчості письменниці. Йдеться про волю, свободу. Ця найвища цінність стала наріжним каменем величної будови Лесиної творчості. Песимістичний настрій дебютної поезії зумовлений не тільки тим, що став рефлексією на арешт і заслання тітки Олени Косач, а й тим, що не за літах доросла Лариса Косач перелила у вірш жалі тогочасного українофільського руху (його чільною представницею була й Олена Пчілка), який ніяк не міг оговтатися від несправедливих урядових ударів, зокрема й горезвісного Емського указу. Водночас, якщо у громадсько-політичному житті 80-х рр. посилилася імперська реакція, то в родинному гнізді Косачів панував український дух свободи.

Чималу роль у творенні унікального на той час середовища грала та ж таки Олена Пчілка. Саме вона зробила усе можливе, аби діти зростали винятково в українській атмосфері. Це підтверджує цікавий факт. Коли Олена Пчілка після досить тривалої мандрівки повернулася з-за кордону, то застала вдома, що до Михайла і Лесі взяли якусь стару няньку-московку, яка понаучувала дітей різних, за її словами, "дурацьких" кацапських приговорок, наприклад, "салдат идет, барабан несет" і т. ін. Тому перелякалася, що діти зденаціоналізуються чи обмосковляться, тому перевезла їх у село Жабориця, в селянське українське оточення [1, с. 42]?

Отож, якщо в дитячому першовірші лірична героїня скаржиться: "ні долі, ні волі у мене нема, / залишилась тільки надія одна" [3, т. 5, с. 90], то у зріліших художніх полотнах уже втихає нарікання на брак свободи, ефемерна надія змінюється прикладом чину. Нові герої своїми рішучими діями, нерідко докладаючи титанічних зусиль, здобувають жадану волю. У своїй останній драматичній поемі "Оргія" Леся Українка виводить образ співця Антея. Він сповнений волелюбного еллінського духу, він задихається у задушливій атмосфері Римської імперії, він відмовляється служити окупантові. Цей талановитий грек-аристократ готовий наступити на горло своїй пісні, аби не вділити ворогові бодай дещиці духовного скарбу, який він отримав у спадок від вільних предків. Його найкращий учень Хілон, його найкращий друг Федон, врешті-решт, його кохана дружина Неріса спонукають Антея прийняти долю колаборанта, проте їхні намови розбиваються об твердий мур щирого патріотизму, еллінської гідності та самоповаги справжнього митця. Нарешті, рятуючи свій дім, який залишався форпостом національного духу, від ганьби (дружина Неріса поривається танцювати для римлян), він приймає виклик і з'являється на оргії у Мецената (згадаймо Франкове: "Блаженний муж, що йде на суд неправих" [5, т. 3, с. 148]). Він навіть заради збереження честі дружин бере в руки ліру, пересилюючи себе, починає співати. Однак, коли у гурті танцівниць Антей помічає Нерісу, чаша терпіння переповнюється. Він холоднокровно карає за зраду: лірою вбиває відступницю. Зірвавши струну з інструмента, він

чинить самогубство, довершує акт премоги свободи над ренегатством. Не даремно ж його останні слова, звернені до Хілона і Федона, тих, хто поспішили на службу до окупанта. "Товариші, даю вам добрий приклад" [3, т. 4, с. 216]. Вчинком Антея Леся Українка запалила серця багатьох молодих українців, які твердістю духу, вірністю рідній землі, власними життями заплатили за відновлення незалежності України. І саме вони, як гідні і вдячні нащадки, подарували Українці українське "горожанство".

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Косач-Кривинюк О. Леся Українка: хронологія життя і творчості / О. Косач-Кривинюк. – Нью-Йорк : Гомін України, 1970. – 926 с.
2. Українка Леся. Листи : 1903–1913 / Леся Українка – К. : Видавн. дім "Комора", 2018. – 733 с.
3. Українка Леся. Повне академічне зібрання творів : у 14 т. / Леся Українка. – Луцьк, 2021.
4. Панченко В. Кільця на дереві / В. Панченко. – К. : Кліо, 2015. – 560 с.
5. Франко І. Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1976–1986.

REFERENCES

1. Kosach-Kryvyniuk O. Lesia Ukrainka: khronolohia zhyttia i tvorchosti / O. Kosach-Kryvyniuk. – New York : Homin Ukrainy, 1970. – 926 s.
2. Lesia Ukrainka. Lysty : 1903–1913 / Lesia Ukrainka – K. : Vydavn. dim "Komora", 2018. – 733 s.
3. Lesia Ukrainka. Povne akademichne zibrannia tvoriv: u 14 t. / Lesia Ukrainka – Lutsk, 2021.
4. Panchenko V. Kiltsia na derevi / V. Panchenko. – K. : Klio, 2015. – 560 s.
5. Franko I. Zibrannia tvoriv : u 50 t. / I. Franko. – K. : Nauk. dumka, 1976–1986.

Стаття надійшла до редакції 11.12.21

S. M. Pylypchuk, Dr Hab., Prof.,
Ivan Franko National University of Lviv, Lviv

FROM "HOPE" TO ANTAEUS' FEAT: EVOLUTION OF LESIA UKRAINKA'S WORLDVIEW

The article offers an insight into Lesia Ukrainka's worldview evolution through the prism of her writings and public activity. It has been remarked that obviously the writer's values gradually became more profound. The axiological hierarchy of The Forest Song's author is dominated by the ideal of freedom. Personal freedom and national freedom are the core around which she kept developing the ideological and thematic space of her multifaceted creative works. A brief overview of landmark life-changing moments in Lesia Ukrainka's writing efforts has been suggested. It has been

particularly emphasized that the writer soon discarded initially preferred absolute domination of lyricism in favour of the lyro-epic and dramatic poem, which she effectively employed furtheron. She also produced purely epic pieces offering remarkable samples of the literary tale, short story, novella, short short story, sketch etc. Expanding formal range of Lesia Ukrainka's creative endeavours caused essential enlargement of the thematic field in her writings. While lyrical poetry was limited to mere statement of the problem, "more solid forms" featured its full-size representation in extreme closeup. Special attention has also been paid to Lesia Ukrainka's socio-political views. Their deeper comprehension is ensured not only by contemplating her literary works in which, despite being quite traceable, they are rather subdued by poetic mist, but also by considering the writer's extensive epistolary discourse, in which she explicitly outlines major tendencies of her pro-Ukrainian socio-political programme.

Keywords: *lyrical poem, psychologism, literary prose, lyro-epic poem, dramatic poem, personal freedom, idea of national freedom.*